Marcin WÓJCIK

Katedra Geografii Regionalnej i Społecznej
Uniwersytet Łódzki

KONCEPCJA „PRZEDSTAWIEŃ PRZESTRZENNYCH” (SPATIAL REPRESENTATIONS) W GEOGRAFII CZŁOWIEKA¹

Zarys treści: Celem opracowania jest przedstawienie źródeł koncepcji przedstawień przestrzennych (*spatial representations*) oraz jej związku z tradycją rozwoju badań nad tym zagadnieniem w geografii człowieka oraz w socjologii. Problemem, do którego odniesiono się w tym opracowaniu, są pytania o możliwości przełożenia koncepcji na praktykę badawczą, wskazując podjęte próby w tym zakresie oraz potencjał do twórczych, a zarazem praktycznych poszukiwań. Współczesna różnorodność orientacji badawczych geografii człowieka, a wewnątrz nich wielość ujęć, podejść, koncepcji, itd. nie tworzy łatwego zadania dla tych, którzy chcieliby dokonać próby syntezy stanu i kondycji dyscypliny. Poza opisem koncepcji i ich wkładu w rozważania nad statusem i funkcjonowaniem przestrzeni społecznej brak jest rodzimych opracowań, które przybliżyłyby praktyki badawcze w zakresie zastosowań koncepcji „przedstawień przestrzennych” dla studiów empirycznych, zwłaszcza o charakterze całościowych. Czynnikiem ograniczającym jest brak tłumaczeń kluczowych prac z zakresu teorii geografii człowieka na język polski, małe zainteresowanie podstawami teoretyczno-metodologicznymi. Z drugiej strony odnosi się wrażenie, że wieloletnia dyskusja w geografii anglosaskiej jest zbyt ‘obciążona’ złożonym wywodem teoretycznym (filozoficznym) przy małym zaangażowaniu w przełożenie stawianych tez na sferę praktyki badawczej (najczęściej stosowane są *studia przypadków*). Jest to jednym z czynników utrudniających adaptację tej niełatwej interpretacji zjawisk przestrzennych do naszej rzeczywistości społecznej oraz jej twórczą egemplifikację. Stąd też w rodzimej literaturze geograficznej oprócz próby wyjaśnienia podstaw merytorycznych koncepcji przedstawień przestrzennych oraz odniesień w prezentacji podstaw merytorycznych określonego problemu brak jest kompleksowego studium, w którym w wielowymiarowy sposób dokonano by interpretacji przestrzeni (państwa, regionu, miasta) w myśl koncepcji przedstawień przestrzennych.

Słowa kluczowe: teoria geografii człowieka, reprezentacje przestrzenne, geografia społeczna.

¹ Artykuł powstał w ramach realizacji projektu pt.: „Reprezentacje przestrzenne osiedli wiejskich w Polsce” finansowanego ze środków NCN, 2014/13/B/HS4/00481.

1. WPROWADZENIE

Współczesna geografia człowieka ma bardzo zróżnicowany i pluralistyczny charakter. Wynika z tego wiele nieporozumień, co do zakresu przedmiotowego badań geograficznych oraz kluczowych pojęć, którymi geografowie próbują dokonać konceptualizacji otaczającej nas rzeczywistości. Jedną z podstawowych trudności w porozumieniu geografów człowieka odnoszącym się do wypracowania jednego paradygmatu badawczego są różnice w przyjmowanych podstawach filozoficznych. Część badaczy odmienności w sposobach widzenia i interpretacjach rzeczywistości nazywa orientacjami filozoficzno-metodologicznymi geografii (Chojnicki 1999; Maik 2014).

W. Maik (2014, s. 87) podkreśla, że oprócz klasycznego sporu między naturalizmem i antynaturalizmem w geografii człowieka równie ważne wewnętrzne napięcie dotyczy natury badanej rzeczywistości, tj. sporu pomiędzy obiektywizmem i konstruktywizmem. Stanowisko obiektywistyczne przyjmuje istnienie rzeczywistości niezależnej od ludzkich wyobrażeń, natomiast w ujęciu konstruktywistycznym zakłada się, że rzeczywistość jest interpretowana przez człowieka jako wytwór (produkt) jego samego. Od lat 60. XX w. trwa dyskusja nad różnymi koncepcjami, które podkreślają, że rzeczywistość jest społecznie wytworzona (Berger, Luckman 2010 [1966]). Ten sposób interpretacji rzeczywistości znajduje odzwierciedlenie w nurtach humanistycznych, marksistowskich oraz postmodernistycznych. Geografia człowieka nie jest wolna od tego sporu, a rozwój różnych ujęć, zwłaszcza marksistowskich i postmodernistycznych w ostatnim półwieczu, jest jednym z motorów rozwoju intelektualnego dziedziny.

W latach 90. XX w. w polskiej geografii, z dość dużym, bo 30-letnim opóźnieniem w stosunku do geografii anglosaskiej, zaczęto przybliżać założenia nowych podejść w geografii człowieka. Uwagę zwrócono m.in. na orientację postmodernistyczną, zwłaszcza w kontekście rozwoju geografii społecznej miast (por. Lisowski 1998). Brak głębszych interpretacji postmodernizmu w rodzimej literaturze geograficznej, oprócz w ogóle małego zainteresowania teorią geografii człowieka w Polsce, wynikał z kilku względów o różnym charakterze. W szerszym sensie wpływ na to miało ogólnie małe zainteresowanie nurtem postmodernistycznym w krajach przechodzących transformację, co wypływało z opóźnienia modernizacyjnego, w tym dużo mniejszej akceptacji społecznej wobec trendów postrzeganych jako niezrozumiałe i traktowanych jako efekt uboczny („wynaturzenie”) przemian kulturowych w krajach kapitalistycznych (np. relatywizm i permissywizm kulturowy). W polskiej literaturze do dnia dzisiejszego nie wyjaśniono kompleksowo rozwoju nurtu (neo)marksistowskiego, a tym samym jeszcze trudniejsze jest w chwili obecnej opisanie związku pomiędzy nim a ujęciami postmodernistycznymi (por. Maik 2014, s. 111). Negatywnym czynnikiem była ogólnie trudna do przedstawienia sama

filozofia postmodernizmu, która stanowi kompilację różnych ujęć (Szacki 2012, s. 911), a często charakteryzuje się bezzałożeniowością, co zbliża go do ideologii, a tym samym spełniania przez niego funkcji instrumentalnych, a nie opisowych (por. prace nt. rozwoju liberalnej demokracji, np. Legutko 2012).

A. Lisowski (1998) analizując jego wpływ na przemiany geografii miasta za główną cechę postmodernizmu uznał właściwości dekonstrukcyjne, tzn. podkreślał jego rolę w krytyce pozytywistycznej orientacji badawczej, co odzwierciedlało się m.in. w odwołaniu do wiedzy potocznej w rozumieniu współczesnych procesów miejskich. W. Maik (2014) wskazuje, że kluczowy dla rozprzestrzenienia się wpływów postmodernizmu w geografii człowieka był przełom lat 80. i 90. XX w. Jego główną cechą było odrzucenie wielkich teorii miejskich i zwrócenie uwagi na cechy indywidualne, płynność relacji i struktur społecznych oraz nieustanne „drganie” i fluktuacje w gospodarce globalnej. Na tym gruncie wyrosła tzw. szkoła kalifornijska i promowane przez nią nowe podejście do badań urbanizmu jako fenomenu społecznego i kulturowego. Kluczowy przedstawiciel „szkoły Los Angeles”, miasta, które postmoderniści uważali za najlepszy do opisu przypadek zmiany kulturowej, czyli E. Soja, wiele miejsca poświęcił na nową interpretację roli przestrzeni (i czasu) w wyjaśnianiu zjawisk o różnym charakterze – przyrodniczym, społecznym, ekonomicznym, politycznym i kulturowym. Wzajemne przenikanie się wcześniejszych wpływów marksistów (prace D. Harveya) z nowymi postmodernistycznymi trendami wypracowanymi przez E. Soję i jego współpracowników dały w efekcie nowy sposób patrzenia na przestrzeń – eklektyczny, wielowymiarowy, pozbawiony „wielkich” narracji, trudny do syntetycznego opisu, wyłaniający się z różnych jakościowo interpretacji rzeczywistości społecznej.

W polskiej literaturze geograficznej odnajdujemy próby przybliżenia ujęć związanych z postmodernistycznymi sposobami interpretacji przemian przestrzennych (por. Lisowski 2003; Kaczmarek 2005; Czepczyński 2007; Wójcik 2012). Zazwyczaj stanowią one fragment szerszej dyskusji o charakterze teoretyczno-metodologicznym (środowisko życia, koncepcje przestrzeni, rozwój subdyscyplin). W opracowaniu chodzi o ukazanie opracowania jest przedstawienie źródeł koncepcji przedstawień przestrzennych oraz jej związku z tradycją rozwoju badań nad tym zagadnieniem w geografii człowieka oraz w socjologii (przestrzeni). Problemem, do którego odniesiono się w tym opracowaniu, są pytania o możliwości przełożenia koncepcji na praktykę badawczą, wskazując w tym zakresie podjęte próby oraz potencjał do twórczych, a zarazem praktycznych poszukiwań.

2. GEOGRAFICZNA INTERPRETACJA KONCEPCJI „WYTWARZANIA PRZESTRZENI” („*PRODUCTION OF SPACE*”)

Od początku wyodrębnienia się geografii społecznej nie było zasadniczej zgody, co do jej zakresu przedmiotowego i celu badań (por. np. Cloke, Philo, Sadler 1991; Thrift 1996). Wielka dyskusja nad podstawami odrębności i przedmiotu badań geografii społecznej przetoczyła się w światowej literaturze na przełomie lat 70. i 80. XX w. Miała ona przynajmniej dwa ważne konteksty. Pierwszy dotyczył przemian teoretyczno-metodologicznych, w tym zakwestionowania wzorca naturalistycznego w geografii człowieka, który zdominował badania końca lat 50. i lata 60. XX w. Drugi kontekst miał związek z przemianami społecznymi, zwłaszcza w odniesieniu do poczucia niesprawiedliwości w podziale dóbr, dostępu do pozycji elitarnych, władzy, itp. (nurty marksistowskie). Pracą, która wywołała wówczas intelektualny ferment, nie tylko w środowisku geografów człowieka, była książka D. Harveya (1973) na temat zróżnicowań społeczno-przestrzennych miasta, interpretowanych w kategoriach nierówności i dysproporcji społecznych (np. Harvey 1973; 1990).

Znawcy historii rozwoju geografii społecznej, zwłaszcza w kręgu anglo-amerykańskim, nie dają czytelnej odpowiedzi na pytanie, czym jest geografia społeczna. R. Panelli (2009) ukazując rozmaite tradycje i konteksty, z których rodziła się geografia społeczna, uważa, że stanowiła ona i nadal stanowi bardzo różnorodną dyscyplinę geograficzną. Ważną jednak konkluzją wynikającą z pogłębionej analizy funkcjonowania tej dyscypliny jest stwierdzenie, że jej charakter zależy w dużej mierze od uwarunkowań instytucjonalnych, filozoficznych i społecznych (Panelli 2009, s. 194). W latach 70. XX w., kiedy doszło do kontestacji geografii pozytywistycznej (geografia anglosaska), zarysowały się dwie główne jej wizje (podejścia), oparte na podstawach filozofii marksistowskiej lub eksponujące filozofię człowieka (por. np. Johnston 2003; Blunt 2003). Po ponad 40 latach przemian od paradygmatycznego przewrotu z przełomu lat 60. i 70. XX w. (por. Harvey 1973), liczba podejść zwiększyła się. R. Panelli (2009, s. 186) wyróżnia sześć takich tradycji (podejść), które tworzą różne typy geografii społecznej (por. Wójcik, Suliborski 2014). Ostatnim z wyróżnionych² przez R. Panelli jest podejście postmodernistyczne i poststrukturalistyczne, w którym społeczeństwo i przestrzeń są postrzegane jako zróżnicowane, wielorakie, dynamiczne oraz stale reprodukowane w kontekście dyskursywnych znaczeń i praktyk (dekonstrukcja kluczowych pojęć). Problemem badawczym są krytyczne interpretacje relacji społeczno-przestrzennych oraz poszukiwanie możliwych dla zradikalizowanych praktyk geograficz-

² R. Panelli (2009) wyróżniła podejście regionalne, neopozytywistyczne, humanistyczne, marksistowskie, feministyczne oraz postmodernistyczne-postrukturalistyczne.

nych łączących przeszłe oraz nowe podejścia do zagadnień i działań społecznych.

Jednym z głównych geograficznych interpretatorów koncepcji zaproponowanej przez H. Lefebvre jest D. Harvey (1990), który przedstawił swój pogląd na istotę czasu i przestrzeni w badaniach społecznych. Od H. Lefebvre (1974) przyjął on podział na trzy wymiary identyfikacji zjawisk przestrzennych („uprzestrzennienia”), tj.:

- **praktyki przestrzenne (materialne)**, jako które należy rozumieć wszelkie przepływy, transfery i interakcje o charakterze fizycznym (materialnym) identyfikowalne w przestrzeni i zapewniające społeczną reprodukcję (**SFERA MATERIALNA, PRZESTRZEŃ DOŚWIADCZANA**);

- **reprezentacje (przedstawienia) przestrzeni**, które zawierają całą symbolikę i sferę znaczeń, kody oraz wiedzę umożliwiającą interakcję społeczną i wzajemne zrozumienie bez względu na ich potoczny czy specjalistyczny (naukowy) sens (**SFERA SYMBOLICZNA, PRZESTRZEŃ POSTRZEGANA**);

- **przestrzenie reprezentacji (przedstawień)**, czyli wszelkie mentalne kreacje, jak np. kody, znaki, dyskursy przestrzenne, utopijne plany, wyobrażone krajobrazy, a także wykreowane przestrzenie, np. symboliczne (tematyczne) miejsca, malarstwo, muzea, które tworzą podstawę do tworzenia nowych znaczeń lub określają możliwości nowych praktyk przestrzennych (**SFERA WYOBRAŻENIOWA, PRZESTRZEŃ WYOBRAŻANA**).

Przemyślenia D. Harveya (1990) zmierzały do ukonkretnienia koncepcji w postaci schematu odnoszącego się do tradycji rozwoju pojęć oraz różnych koncepcji badawczych w geografii człowieka. Autor wyróżnił zatem cztery konteksty interpretacji roli przestrzeni w kształtowaniu zjawisk społecznych, tzn.:

- **dostępność przestrzenna** – odnosi się do odległości w przestrzeni jako bariery dla społecznych interakcji, a tym samym wytwarzania kosztów w systemach społecznych, takich jak np. rynek pracy, handel, struktura społeczna;

- **użytkowanie przestrzeni** – odnosi się do sposobów zagospodarowania przestrzennego, kategorii użytkowania, funkcjonowania gospodarki (aktywności ekonomiczne) i społeczeństwa (struktury społeczne); w tym zakresie rozpatrywane mogą być również związki pomiędzy tworzeniem się instytucji społecznych i gospodarczych a wytwarzaniem się terytorium (władanie przestrzenią);

- **dominacja nad przestrzenią** – odnosi się do organizacji przestrzeni, zwłaszcza w zakresie dominacji określonych osób lub grup nad innymi za pomocą prawnych lub pozaprawnych środków; w zakresie tym mieści się szeroko rozumiana kontrola społeczna nad przestrzenią jako konsekwencja m.in. dystansów w przestrzeni oraz zróżnicowania form jej użytkowania (zasobów);

- **wytwarzanie przestrzeni** – odnosi się do identyfikacji sposobów wytwarzania różnych istniejących lub wyobrażonych systemów społeczno-przestrzennych, takich jak np. użytkowanie ziemi, transport i komunikacja, organizacje terytorialne, a także określenia kreacji nowych sposobów przedstawiania przestrzeni (projekty, mapy cyfrowe, technologie informacyjne).

Tabela 1. Kategorie praktyk przestrzennych według D. Harveya

	Dostępność przestrzenna	Użytkowanie przestrzeni	Dominacja nad przestrzenią	Wytwarzanie przestrzeni
Praktyki przestrzenne	przepływy dóbr, pieniędzy, ludzi, informacji itd.; systemy komunikacyjne; hierarchiczny układ osadnictwa i wymiany handlowej; koncentracja przestrzenna	użytkowanie ziemi, zagospodarowanie środowiska; obszary społeczne; społeczne sieci komunikacji i pomocy	własność prywatna; państwo i podziały administracyjne; elitarne społeczności i sąsiedztwa; obszary podporządkowane i inne formy kontroli społecznej (nadzór policyjny i inwigilacja)	budowa infrastruktury technicznej; zmiany w zagospodarowaniu środowiska; przestrzenna organizacja społeczeństwa (formalna i nieformalna)
Reprezentacje (przedstawienia) przestrzeni	społeczne, psychologiczne i fizyczne sposoby pomiaru dystansów przestrzennych; teorie tworzenia map oporu przestrzeni (fizyka społeczna, teorie lokalizacji i najmniejszego oporu, teoria miejsc centralnych)	przestrzeń osobista; mapy mentalne; społeczna hierarchia miejsc; symboliczne przedstawienia przestrzeni; 'dyskursy' przestrzenne	przestrzenie 'zakazane', społeczności terytorialne; kultury regionalne; nacjonalizm; geopolityka; hierarchia polityczno-kulturowa	nowe sposoby mapowania zjawisk; komunikacja obrazkowa; tworzenie materiałów wizualnych; tworzenie nowych dyskursów artystycznych i architektonicznych; semiotyka
Przestrzenie reprezentacji (przedstawień)	przeciąganie i odpychanie; odległość i potrzeby; dostęp i brak dostępu;	przywiązanie; dom; przestrzenie publiczne; ikonografia i graffiti, reklama	wyobcowanie; przestrzenie strachu; przestrzenie represyjne; własność i władztwo; przestrzenie rytualne i dominanty przestrzenne; bariery symboliczne i kapitał; tworzenie 'tradycji'	utopijne projekty; wyobrażone krajobrazy; przestrzenie <i>science fiction</i> ; wyobrażenia artystyczne; mitologiczne przestrzenie i miejsca; poetyka przestrzeni; przestrzenie pragnień

Źródło: D. Harvey (1990, s. 221), uproszczone.

D. Harvey (1990, s. 222) podkreślał, że stworzenie schematu różnych kontekstów przedstawień przestrzeni w odniesieniu od podziału zaproponowanego przez H. Lefebvre nie ma charakteru wyczerpującego i ostatecznego oraz nie jest wolne od kontrowersji wynikających z przyjętej konwencji (np. kategorie nie są rozłączne). Celem w tym przypadku było

znalezienie pewnego punktu zaczepienia, który pozwoli włączyć się w dyskusję (oraz ją rozwinać) nad sposobami, w jaki ludzie doświadczają przestrzeni, zwłaszcza w okresie przewartościowań wynikających z szybko zmieniających się uwarunkowań technologicznych, produkcyjnych, kulturowych.

Badaczem, który ma niekwestionowane zasługi w rozwój koncepcji opartych na przemysleniach H. Lefebvre, a jednocześnie zrobił kolejny krok w stronę jej przełożenia na język geografii człowieka, jest E. Soja (np. 1996; 1999) – współtwórca kalifornijskiej szkoły urbanizmu społecznego (Los Angeles). W. Maik (2014, s. 127–128) wskazuje, że najważniejszym osiągnięciem E. Soja jest wielowątkowa krytyka społeczna w zakresie roli przestrzeni we współczesnych przemianach urbanizacyjnych oraz rozwój przestrzennie zorientowanej teorii społecznej. Wprowadzając pojęcie trialektyki, na którym opiera jedną z głównych zasad „zwrotu przestrzennego”, próbuje on dokonać konceptualizacji przestrzeni zarówno w kategoriach obiektywnych, jak i subiektywnych. Najistotniejszym przesłaniem skomplikowanej konstrukcji intelektualnej było zinterpretowanie miasta (Los Angeles) jako wytworu postmodernizmu. Postmodernistyczna dekonstrukcja geografii miasta (por. Lisowski 1998) i jej związek z socjologią wytworzyły interesujący dialog między dyscyplinami i jak twierdzi W. Maik (2012, s. 129) jego zasługą jest rewitalizacja myśli geograficznej oraz powrót geografii człowieka do głównego nurtu dyskusji o przemianach społecznych miast, regionów lub – używając bardziej abstrakcyjnego określenia – „miejsc” społecznych.

E. Soja (1999, s. 265–267) w złożonym wywodzie odwołującym się w dużej mierze do tez stawianych przez H. Lefebvre wprowadza model, który nazywa trialektyką przestrzenności (*trialectics of spatiality*). Stanowi on podstawę rozważań o naturze przestrzeni z punktu widzenia współczesnej dyskusji obracającej się wokół trzech kontekstów indywidulanego i zbiorowego istnienia (*trialectics of being*), tj. trwania i czasu (*historicality*), przestrzeni i miejsca (*spatiality*) oraz społecznej reprodukcji (*sociality*). Na tym tle E. Soja wprowadził trzy odmiany przestrzeni, tzn.

1) **Przestrzeń pierwsza** – przestrzeń postrzegana – odnosi się do sposobów doświadczania przestrzeni przez człowieka (ludzi) zwłaszcza w zakresie prób empirycznych pomiarów zjawisk i możliwości ich mapowania, a także oceny związku pomiędzy przestrzenią fizyczną i układami społecznymi (determinująca rola wpływu podłoża na relacje społeczne);

2) **Przestrzeń druga** – przestrzeń wyobrażana – ma charakter bardziej subiektywny niż przestrzeń pierwsza, jest skonstruowana społecznie w wyniku nadania jej wymiaru symbolicznego, ma charakter pewnych przedstawień przestrzennych – „myśli (dyskursów) o przestrzeni”;

3) **Przestrzeń trzecia** – przestrzeń żyjąca – mieści się w pojęciu ‘codzienności’ jako podstawy różnych praktyk indywidulanego życia, odnosi

się do różnych stanów mentalnych, w tym ekspresji człowieka wobec świata na bazie wiedzy, doświadczeń, wyobrażeń itd.

Zdaniem E. Soja (1999) kluczowe znaczenie dla przełamania opozycji pierwszej (obiektywna) i drugiej (subiektywna) przestrzeni ma przestrzeń trzecia – trzecia droga, sposób w obrębie którego kontestuje się i dekonstruuje geograficzne formy praktyk i przedstawień przestrzeni. Trzecia przestrzeń wyzwala z narzuconych form dopuszczając wszystkie sposoby odkrywania przestrzenności odnoszące się do autorealizacji człowieka we współczesnym świecie – wielowymiarowym, otwartym, płynnym, zdekodowanym i nieustannie kontestowanym.

Koncepcje geograficzne odnoszące się do intelektualnego dziedzictwa H. Lefebvre wykorzystuje się współcześnie w ramach rozmaitych kierunków badawczych, zwłaszcza kontestujących porządek społeczny ukształtowany przez nowoczesność (modernizm). Są wśród nich przedstawiciele nurtów neomarksistowskich, feministycznych, postkolonialnych, dla których m.in. D. Harvey i E. Soja stanowią źródło licznych odniesień i inspiracji (por. Maik 2014; Wójcik 2012; Kaczmarek 2005).

3. SOCJOLOGICZNE I GEOGRAFICZNE ŹRÓDŁA ADAPTACJI KONCEPCJI „WYTWARZANIA PRZESTRZENI” W POLSKIEJ LITERATURZE NAUKOWEJ

Zainteresowanie geografów problematyką społeczną doprowadziło do wytworzenia się silnej subdyscypliny, jaką jest geografia społeczna. W geografii anglosaskiej zaczęła się ona rozwijać w latach 70. XX w. W Polsce ze względów ideologicznych jej rozkwit był możliwy od początku lat 90. XX w., choć naukowe podstawy zostały określone w pierwszej połowie lat. 80. XX w. w związku z różnymi konsekwencjami wielkich przemian politycznych i społecznych okresu „solidarnościowego zrywu” (Wójcik, Suliborski 2014; Rykiel 2014). M. Wójcik i A. Suliborski (2014) dokonując próby wyjaśnienia genezy geografii społecznej wskazali, że pierwsze próby określenia źródeł geografii społecznej w PRL podjęto na początku lat 70. XX w. w określonym kontekście przemian gospodarczych (por. Golachowski 1975). S. Golachowski wiązał jej powstanie z interdyscyplinarnymi studiami nad industrializacją i urbanizacją wsi (1975, s. 9). Autor ten, w dokonywanych przeglądach literatury, nawiązywał w tym czasie m.in. do anglosaskich i skandynawskich prac z zakresu geografii behawioralnej, przyjmującej wówczas metodologię pozytywistyczną. Stwierdzał, że zakres treści pojęcia geografii społecznej pokrywa się z zakresem socjogeografii i ekologii społecznej. W ten sposób, jako jeden z pierwszych autorów, zwracał uwagę na związek badań geograficznych i socjologicznych. Dużo później problem styku obu dyscyplin podniósł również Z. Rykiel (1991, s. 10) uważając, że źródeł geografii społecznej należy również szukać w przemyśleniach socjologów odnoszących się do relacji pomiędzy społeczeństwem a przestrzenią.

Problematyka krytycznego spojrzenia na geograficzne interpretacje przestrzeni była jednym z ważnych zagadnień stawianych przez grupę młodych badaczy na konferencji w Rydzynie (1983 r.), zwłaszcza w kontekście próby zakwestionowania paradygmatu pozytywistycznego (por. Rykiel 2014). Pacyfikacja ruchu odnowy geografii odbiła się w efekcie na modernizacji struktury instytucjonalnej oraz powiązanej z nią aktywności intelektualnej. M. Wójcik i A. Suliborski (2014, s. 29) dowodzą, że współczesny rozwój jest jednak dalece odmienny niż w krajach zachodnich charakteryzujących się długą tradycją demokracji. Przejście od porządku totalitarnego do porządku demokratycznego umożliwiło podejmowanie nowych problemów badawczych, które z oczywistych względów nie mogły być uwzględniane w okresie funkcjonowania władzy komunistycznej. Rozwój badań naukowych napotykał jednak inne bariery, których źródła tkwią w poprzednim systemie społeczno-politycznym. Mają one dwojaki charakter – instytucjonalny oraz teoretyczno-metodologiczny, a ich natura jest przede wszystkim społeczna. Bariery instytucjonalne wynikają z tego, że Polska nauka, w tym również geografia, nie przeszła od czasów komunistycznych żadnych zasadniczych zmian, które przerwałyby wcześniej ukształtowane powiązania i relacje. Trudności drugiej natury wynikają z tego, że zastąpienie zdehumanizowanych wzorców badawczych opartych na analitycznej filozofii nauki (głównie neopozytywizmie), podejściami prospołecznymi, odwołującymi się również do filozofii człowieka i kultury, bardziej adekwatnie opisującymi nową sytuację społeczną i gospodarczą kraju, było możliwe tylko w niewielkim stopniu. Napotkało ono opór przyzwyczajień i preferencji kręgów utrzymujących władzę w strukturach instytucjonalnych geografii. Na trudności te nałożyła się ogólna słabość teoretyczno-metodologiczna polskiej geografii, silne tendencje dezintegracyjne oraz funkcjonujący mechanizm negatywnego doboru kadr, wspomagający utrzymanie *status quo* w zakresie władzy i sposobów myślenia (por. Wójcik, Suliborski 2014).

Zdaniem A. Lisowskiego (2003, s. 136) pojęcie przestrzeni społecznej wywodzi się z socjologii i początkowo była ona rozumiana wąsko i raczej w ujęciu formalnym niż podmiotowym. Autor ten argumentuje, że w porównaniu z innymi typami przestrzeni (np. kulturowej, ekologicznej, fizycznej), jest ona najtrudniejszą do określenia pod względem koncepcyjnym. Przyczyna tkwi przede wszystkim w wieloznaczności przymiotnika ‘społeczny’ (Lisowski 2003, s. 136–137). Za przykład można podać wprowadzenie i utrwalenie nazwy geografia społeczno-ekonomiczna (lata 70. i 80. XX w.) kiedy pod pojęciem „społeczny” geografowie rozumieli przede wszystkim aspekt demograficzny rozpatrywany tradycyjnie przez geografię ludności, a wzbogacony o przestrzenny wymiar cech zawodowych i statusu społecznego (wykształcenie, dochody). Do chwili obecnej status geografii społecznej jako samodzielnej subdyscypliny geografii jest podważany (negowanie jej „geograficzności”), czego jednym z przejawów jest

trudność z uzyskaniem z tego zakresu (specjalizacji) samodzielności naukowej. Niezwykle istotną przeszkodą w rozwoju geografii społecznej w ścisłym znaczeniu (przedmiotowym) jest ogólne słabe przygotowanie geografów z zakresu filozofii, teorii społecznej, a tym samym sprowadzanie problematyki społecznej do mapowania zjawisk społecznych (por. Wójcik, Suliborski 2014). Jednym z symboli przejścia w Polsce inicjatywy w rozwoju koncepcji badań przestrzeni społecznej przez badaczy socjologów (antropologów) jest zainteresowanie koncepcją „wytwarzania przestrzeni”, choć oczywiście i w polskiej geografii dokonano kilku interesujących prób rozwoju nurtu badań krytycznych (por. np. Sagan 2000; Rembowska 2002; Kaczmarek 2005; Kotus 2007). Niemniej jednak w zakresie zainteresowania teorią H. Lefebvre oraz innych orędowników zastosowania filozofii marksistowskiej w koncepcjach badań przestrzeni społecznej (np. A. Giddens, M. Castells, P. Bourdieu) geografowie nie podjęli wystarczających prób w przybliżeniu podstaw teoretycznych oraz interpretacji zachodzących procesów z tego punktu widzenia³.

W kontekście rozwoju zainteresowań koncepcjami wywodzącymi się z rozmyślań na filozofią przestrzeni H. Lefebvre (1974; 1991) w polskiej nauce można wyróżnić dwa nurty, a podstawą tego podziału jest z jednej strony układ instytucjonalny (socjologia i geografia), z drugiej zaś tradycja rozwoju pojęć, gdzie najistotniejszym aspektem jest umiejscowienie roli czynnika sprawczego przemian przestrzennych. Silniejszy nurt zainteresowań tym problemem reprezentują socjologowie, którzy źródła zmiany upatrują głównie w warstwie *stricte* społecznej, tj. organizacji społecznej i jej typie (por. np. Starosta 1995), podczas gdy dla geografów istotną rolę odgrywa „miejsce” niezależnie od tego jaką formę conceptualną mu nadają (sąsiedztwo, miasto, wieś, region, itd.). Niezwykle istotny był w tym zakresie wpływ teorii strukturacji A. Giddensa (2003 [1984]), rozpatrującego związek pomiędzy reprodukcją interakcji społecznych a formą przestrzeni, w której one zachodzą. Duży wkład w opis relacji pomiędzy kluczowymi dla wielu dziedzin pojęciami społeczeństwa i przestrzeni (historia, geografia, socjologia) miał cytowany wielokrotnie również przez A. Giddensa – F. Braudel (1971). Francuski historyk, zafascynowany problemem roli przestrzeni w interpretacji dziejów cywilizacji uzasadniał, że geografia buduje swą odrębność czyniąc centralnym punktem rozważań relację spo-

³ Marksizm, nie tylko w środowisku naukowym, budzi w Polsce ogólnie negatywne skojarzenia, co wynika z selektywnego wykorzystywania jego założeń przez ideologów władzy komunistycznej. W geografii człowieka (społeczno-ekonomicznej) nurty marksistowskie określano najczęściej w różnych opracowaniach jako orientację radykalną, co stanowiło próbę odwrócenia uwagi od rzeczywistych korzeni filozoficznych, choć oczywiście w jej charakterystyce nie sposób było pominąć odwołania do marksizmu jako silnego nurtu nauk społecznych (por. np. Jerczyński i in. 1991).

łączeń do przestrzeni. Autor pisał o tym w następujący sposób: „Geografia w całej swojej pełni wydaje mi się studium przestrzennym społeczeństwa, czy też do końca dopowiadając moją myśl, studium społeczeństwa poprzez przestrzeń”. W miejscu tym można się zastanowić, czy istota geografii społecznej, tak jak rozumiał to F. Braudel, tkwi jedynie w artykulacji przestrzennych treści społeczeństwa, co identyfikuje poprzez metodę jej odrębność jako nauki („studium społeczeństwa poprzez przestrzeń”) i tym samym podważa samodzielny status w stosunku do innych nauk społecznych. Zachodzi tu również wątpliwość, czy należy stawiać znak równości między „studium przestrzennym społeczeństwa” a „studium społeczeństwa poprzez przestrzeń”. To pierwsze dotyczy raczej rozmieszczenia i zróżnicowań przestrzeni społecznej (studium chorologii społecznej), to drugie sugeruje natomiast traktowanie przestrzeni jako czynnika sprawczego (wyjaśniającego zjawiska przestrzenne), tj. „swoistego współczynnika przestrzennego”, z jakim należy podchodzić do analizy społeczeństw (por. Wójcik, Suliborski 2014).

Interesujące w tym zakresie były rozważania W. Maika (1992, s. 237), który uważał, że kryzys modelu scjentystycznego i związanego z nim formalnego ujęcia przestrzeni był przejawem bezsilności funkcjonalistycznych modeli pojęciowych w wyjaśnianiu gwałtownych przemian społeczno-gospodarczych. Rozwój modeli dialektycznych i personalistycznych w geografii od początku lat 80. XX w. był odpowiedzią na formułowanie nowych problemów badawczych, w przypadku których modele funkcjonalistyczne nie dawały satysfakcjonujących rozwiązań. Problemy te odnosiły się bowiem do pogłębiania samowiedzy społeczeństwa (wzrostu świadomości) odnoszącej się do procesu kształtowania przestrzeni (Maik 1992, s. 238). Przemiany społeczno-polityczne w Polsce z początku lat 80., zahamowane później na kilka lat przez władze państwa, rozbudziły w społeczeństwie zainteresowanie kwestiami odpowiedzialności społeczności lokalnych za własne miejsca pracy i życia, samorządności, pluralizmu światopoglądowego. Orientacja na społeczeństwo w nauce była częścią ogólnospołecznego sprzeciwu wobec centralizmu społeczno-gospodarczego, braku wolności słowa i działań, arogancji władzy i jej terenowych agentur. Konflikt pomiędzy władzą a zwolennikami porządku demokratycznego miał swe odzwierciedlenie w sposobie patrzenia na przestrzeń. Szczególnie atrakcyjne były z tego punktu widzenia modele strukturalistyczne, zwłaszcza interpretacja zmian z punktu widzenia tezy o dominacji przestrzeni politycznej, gdzie czynnika sprawczego w wyjaśnieniu wytwarzania przestrzeni poszukuje się w uwarunkowaniach formacji społecznej (system).

PODSTAWOWE UJĘCIA WYJAŚNIAJĄCE MECHANIZM ORGANIZACJI PRZESTRZENI	REZULTATY PROCESU KSZTAŁTOWANIA PRZESTRZENI	
	POZYTYWNE	NEGATYWNE
MODELE FUNKCJONALISTYCZNE	teza o pozytywnej roli relacji "centrum–peryferie"	teza o eksploatacji peryferii przez centrum
MODELE STRUKTURALISTYCZNE	teza o przestrzeni jako wartości	teza o dominacji przestrzeni politycznej

Ryc. 1. Cztery poglądy (modele) dotyczące mechanizmu kształtowania i organizacji przestrzeni w Polsce po II wojnie światowej

Źródło: za W. Maik (1992, s. 239)

Pod koniec lat 80. XX w. koncepcję wytwarzania przestrzeni podjęli w Polsce socjologowie, a pewnym zwieńczeniem rozważań w tym zakresie było pierwsze wydanie pracy B. Jałowieckiego (1988) pod tytułem *Społeczne wytwarzanie przestrzeni*. Z uwagi na to, że na język polski nie przełożono kluczowej pracy H. Lefebvre, ani z francuskojęzycznego oryginału (1974), ani z przekładu anglojęzycznego (1991) dokonanie pogłębionej analizy stopnia inspiracji tą pracą jest utrudnione. Koncepcja samej pracy w większym stopniu nawiązuje do pracy M. Castellsa (1982 [1972])⁴ pt. *Kwestia miejska* i wprowadzonego tam modelu pojęciowego, w tym typologii przestrzeni opartej na założeniach marksistowskiej interpretacji rozwoju społecznego. B. Jałowiecki (2010) wyróżnia pięć podstawowych form przestrzeni, tj. formy produkcji, konsumpcji, władzy, symboliki i wymiany. Zdaniem autora ich wyróżnienie pozwala na zbadanie znaczenia historycznego form oraz ich funkcji w różnych etapach rozwoju cywilizacyjnego. W koncepcji przyjęto marksistowską wizję rozwoju społecznego, co najbardziej odznacza się w wyróżnionych determinantach (czynnikiach) społecznego wytwarzania przestrzeni. Zgodnie z Marksowską koncepcją kształtowania się formacji społecznej (por. Sztompka 2005) część tych czynników określa jej bazę (dwa pierwsze wyróżnione – przyroda oraz technika i technologia), a część nadbudowę (system polityczny i system kultury, w tym panująca ideologia). Wytwarzanie przestrzeni i jej zmienność są pochodną stosunków produkcji oraz nadbudowy w postaci określonego systemu panowania politycznego. Przyjęta koncepcja pracy stworzyła interesujący wywód historyczny, którego główna myśl obraca się wokół różnic (czynniki, struktury i aktorzy) triady formacji – przedkapitalistycznych, kapitalistycznych oraz różnych dróg dalszych przekształceń w okresie socjalistycznym i postsocjalistycznym. Interpretacja B. Jałowieckiego na bazie marksistowskich koncepcji H. Lefebvre i w jeszcze większym zakresie M. Castellsa jest pewnym dyskursywnym ujęciem na pograniczu socjologii i historii, którego efektem jest wskazanie wytwarzanych

⁴ B. Jałowiecki opatrzył wstępem polskie wydanie tej pracy oraz był jednym z tłumaczy.

form przestrzennych. Metoda ta ma bardziej charakter egzemplaryczny niż systematyczny i porządkujący. Trudność geograficznego odbioru pracy polega m.in. na braku refleksji, która towarzyszyła np. interpretacji D. Harveya, tzn. wprowadzenia dialektyki społeczno-przestrzennej, w której sama przestrzeń (podłoże, składnik materialno-techniczny) jest istotnym czynnikiem określającym zmiany społeczne, kulturowe i polityczne. Stąd też w opracowaniu nie zwrócono większej uwagi na takie funkcje przestrzeni, które tworzą siatkę odniesienia czy odgrywają rolę porządkującą bądź organizatora życia społecznego, co przejawia się np. w zastosowaniu m.in. analizy kartograficznej, fotograficznej i innych form przedstawień przestrzeni (por. Lisowski 2005).

W przedmowie do drugiego wydania pracy *Społeczne wytwarzanie przestrzeni* B. Jałowicki (2010, s. 9) uzasadnia potrzebę powrotu do socjologii krytycznej, a za główny czynnik prowadzenia dyskusji naukowej uważa uzewnętrzniający się w przestrzeni kryzys wielkiego miasta (konflikty, nierówności, sprzeczności rozwojowe, itp.). Sprostanie temu wyzwaniu wymaga obecnie dużo większego zaangażowania w wyjaśnieniu czynników na wskroś przestrzennych, tzn. uznania nie tylko determinującej roli społeczeństwa w wytworzeniu przestrzennych form produkcji, konsumpcji, władzy, itd., ale również potrzeby zwrócenia większej uwagi na rolę przestrzeni w budowaniu interakcji społecznych, tworzeniu społecznego postrzegania i wyobrażenia świata. Interesujące w tym zakresie zasługi w tworzeniu podstaw wyjaśniania relacji społeczeństwo – przestrzeń wnieśli m.in. D. Harvey, D. Gregory, E. Soja, A. Giddens, N. Thrift. A. Lisowski (2003) w pracy porządkującej problematykę koncepcji przestrzeni w geografii człowieka zagadnienie „przedstawień przestrzeni” przyporządkował do rozważań nad przestrzenią społeczną⁵. Kluczowa rola tej koncepcji według autora polega na związku relacji społecznych i struktur przestrzennych. Interesujący wywód dotyczący kształtowania się tradycji geograficznej interpretacji i twórczego rozwoju koncepcji wytwarzania przestrzeni H. Lefebvre można sprowadzić do kilku konkluzji:

1) koncepcja H. Lefebvre ze względu na wysoki poziom abstrakcji, niejednoznaczność i nieprecyzyjność stosowanych pojęć jest dość swobodnie interpretowana i transformowana na potrzeby różnych dziedzin wiedzy odnoszących się do problematyki przestrzeni społecznej (w geografii powszechne uznanie zdobyły koncepcje D. Harveya i E. Soja);

⁵ M. Czepczyński (2007) problem „wytwarzania przestrzeni” zaliczył do nurtów nowej geografii kultury. Wydaje się, że ze względu na ogólny wzrost zainteresowania kulturą w badaniach geograficznych i nie tylko geograficznych oraz zwracanie uwagi na jej rolę w kształtowaniu relacji społecznych przez wielu filozofów społecznych (np. P. Bourdieu) przyporządkowanie koncepcji „przedstawień przestrzennych” jest kwestią umowy, zależnie od położonych akcentów interpretacyjnych.

2) koncepcja wytwarzania przestrzeni i jej geograficzne interpretacje nawiązujące do różnych sposobów praktyk przestrzennych i przedstawień przestrzennych ewoluowały w czasie, zwracając coraz większą uwagę na przestrzenie wyobrażone, co należy wiązać z postmodernistycznymi nurtami w geografii (por. Dear 2002);

3) w geograficznych rozważaniach nad koncepcją wytwarzania przestrzeni dużą rolę odgrywa składnik teoretyczno-metodologiczny, którego zakres zwiększał się przede wszystkim w wyniku rozwoju ujęć krytycznych oraz zainteresowania teorią społeczną (por. Thrift 1996).

Poza opisem koncepcji i ich wkładem w rozważania nad statusem i funkcjonowaniem przestrzeni społecznej (por. Lisowski 2003) brak jest rodzimych opracowań, które przybliżałyby praktyki badawcze w zakresie zastosowań koncepcji „przedstawień przestrzennych” dla studiów empirycznych, zwłaszcza o charakterze całościowym. Czynnikiem ograniczającym jest brak tłumaczeń (jednolita terminologia) kluczowych prac z zakresu teorii geografii człowieka na język polski, małe zainteresowanie podstawami teoretyczno-metodologicznymi. Z drugiej strony odnosi się wrażenie, że wieloletnia dyskusja (od przełomu lat 70. i 80. XX w.) w geografii anglosaskiej jest zbyt ‘obciążona’ złożonym wywodem teoretycznym (filozoficznym) przy małym zaangażowaniu w przełożenie stawianych tez na sferę praktyki badawczej (najczęściej stosowane są studia przypadków). Jest to jednym z czynników, które utrudniają adaptację tej niełatwej interpretacji zjawisk przestrzennych do naszej rzeczywistości społecznej oraz jej twórczą egzemplifikację. Stąd też w rodzimej literaturze geograficznej oprócz próby wyjaśnienia podstaw merytorycznych koncepcji przedstawień przestrzennych oraz odniesień w prezentacji podstaw merytorycznych określonego problemu brak jest kompleksowego studium, w którym w wielowymiarowy sposób dokonałoby się interpretacji przestrzenni (państwa, regionu, miasta) w myśl koncepcji przedstawień przestrzennych.

4. WNIOSKI KOŃCOWE

Współczesna różnorodność orientacji badawczych geografii człowieka, a wewnątrz nich wielość ujęć, podejść, koncepcji, itd. nie tworzy łatwego zadania dla tych, którzy chcieliby dokonać próby syntezy stanu i kondycji dyscypliny. Koncepcja „wytwarzania przestrzeni”, przez niektórych nazywana teorią, i jej geograficzne interpretacje w postaci intelektualnego wkładu m.in. D. Harveya i E. Soja mają duże ambicje całościowego spojrzenia na środowisko życia człowieka, zwłaszcza w kontekście łączenia różnych sposobów identyfikacji zjawisk przestrzennych. Analiza prac geograficznych i socjologicznych odwołujących się do wymienionych autorów wskazują, że w przypadku praktyk badawczych (zastosowania) koncepcje te są raczej wykorzystywane do uzasadnienia podjęcia określonego problemu (por. np. Wójcik 2013; Nacher 2008), zwłaszcza gdy istnieje zagro-

zenie pojawiającymi się pytaniami o jego „geograficzność”. Przypomina to otwieranie jednych z wielu „drzwiczek” wśród takich możliwości dostępnych w dużej „szafie” (por. tab. 1). Problem zastosowania koncepcji naszkicowanej przez np. D. Harveya i E. Soja polega na trudności ze zbudowaniem całościowego studium badawczego wraz z przyporządkowanym mu aparatem narzędziowym, tak aby otwierając wszystkie „drzwiczki” nie tylko ocenić zawartość „półek” ale spróbować również zbudować relację pomiędzy umieszczonymi tam formami przedstawień przestrzeni danego obiektu geograficznego (np. państwa, regionu, miasta, osiedla, domu). Całościowa egzemplifikacja koncepcji przedstawień przestrzennych należy do ambitnych, a zarazem otwartych zagadnień. Socjologiczna interpretacja koncepcji „wytwarzania przestrzeni” (B. Jałowiecki) jest trwałym wkładem w rozwój zorientowanej przestrzennie teorii społecznej.

LITERATURA

- Berger P. L., Luckman T., 2010, *Społeczne tworzenie rzeczywistości*, Biblioteka Socjologiczna, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa [oryginalne wydanie: *The Social Construction of Reality*, 1966].
- Blunt A., 2003, *Geography and the humanities tradition*, [w:] S. Holloway, S. Rice, G. Valentine (eds.), *Key Concepts in Geography*, Sage Publications, London–Thousand Oaks–New Delhi, s. 73–94.
- Braudel F., 1971, *Historia i trwanie*, Czytelnik, Warszawa.
- Castells M., 1982, *Kwestia miejska*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa. [oryginalne wydanie: *La Question Urbaine*, 1972].
- Chojnicki Z., 1999, *Podstawy metodologiczne i teoretyczne geografii*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Cloke P., Philo Ch., Sadler D., 1991, *Approaching Human Geography*, Paul Chapman Publishing Ltd, London.
- Czepczyński M., 2007, *Podejścia badawcze w nowej geografii kultury*, [w:] W. Maik, K. Rembowska, A. Suliborski (red.), *Geografia a przemiany współczesnego świata, Podstawowe idee i koncepcje w geografii*, 3, Wydawnictwo Uczelniane WSG, Bydgoszcz, s. 203–211.
- Dear M. (red.), 2002, *From Chicago to L.A. Making Sens of Urban Theory*, Sage, London.
- Giddens A., 2003, *Stanowienie społeczeństwa. Zarys teorii strukturalizacji*, Zysk i S-ka Wydawnictwo, Poznań [oryginalne wydanie: *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*, 1984].
- Golachowski S., 1975, *Geografia a socjologia*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, 237, Prace Instytutu Geograficznego, B, Wrocław, s. 5–10.
- Harvey D., 1990, *The Condition of Postmodernity*, Blackwell, Oxford.
- Jałowiecki B., 1988, *Społeczne wytwarzanie przestrzeni*, Książka i Wiedza, Warszawa.
- Jałowiecki B., 2010, *Społeczne wytwarzanie przestrzeni*, Wydanie nowe, poprawione, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.

- Jerczyński M., Grzeszczak J., Muzioł A., Nowosielska E., Rozłucki W., Węclawowicz G., 1991, *Główne orientacje badawcze w geografii społecznej i gospodarczej*, [w:] Z. Chojnicki (eds.), *Podstawowe problemy metodologiczne rozwoju polskiej geografii*, Uniwersytet Adama Mickiewicza, Poznań, s. 7–26.
- Johnston R., 2003, *Geography and the social science tradition*, [w:] S. Holloway, S. Rice, G. Valentine (eds.), *Key Concepts in Geography*, Sage Publications, London–Thousand Oaks–New Delhi, s. 51–71.
- Kaczmarek J., 2005, *Podejście geobiograficzne w geografii społecznej. Zarys teorii i podstawy metodyczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Kotus J., 2007, *Natura wielkomiejskich sąsiedztw*, „Seria Geografia”, 77, Uniwersytet Adama Mickiewicza, Poznań.
- Lefebvre H., 1991, *The Production of Space*, Blackwell [oryginalne wydanie: *La production de l'espace*, 1974].
- Legutko R., 2012, *Triumf człowieka pospolitego*, Zysk i S-ka Wydawnictwo, Poznań.
- Lisowski A., 1998, *Postmodernistyczna dekonstrukcja geografii miast*, [w:] J. Kaczmarek (red.), *X Konwersatorium Wiedzy o Mieście, Metodologia geografii osadnictwa na przełomie wieków*, Katedra Geografii Miast i Turyzmu, Uniwersytet Łódzki, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź, s. 31–38.
- Lisowski A., 2003, *Koncepcje przestrzeni w geografii człowieka*, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Lisowski A., 2005, *Geografia jako nauka chorologiczna*, [w:] W. Maik, K. Rembowska, A. Suliborski (red.), *Geografia jako nauka o przestrzeni, środowisku i krajobrazie, Podstawowe idee i koncepcje w geografii*, 1, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 25–49.
- Maik W., 1992, *Problematyka rozwoju polskiej geografii społeczno-ekonomicznej w świetle paradygmatycznych modeli pojęciowych*, „Przegląd Geograficzny”, 44, 3–4, s. 231–246.
- Maik W., 2014, *Podstawy teoretyczno-metodologiczne studiów geograficzno-miejskich*, Wydawnictwo Uczelniane WSG, Bydgoszcz.
- Nacher A., 2008, *Gender studies a zmiana praktyk wiedzy w świecie nowych mediów*, [w:] J. Kochanowski (red.), *Spółczeństwo, wiedza, demokracja, Wschód-Zachód*, Łódź, s. 81–95.
- Panelli R., 2009, *Social Geography*, [w:] R. Kitchin, N. Thrift (eds.), *International Encyclopedia of Human Geography*, Amsterdam, s. 185–194.
- Rembowska K., 2002, *Kultura w tradycji i we współczesnych nurtach badań geograficznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Rykiel Z., 2014, *Spółeczno-polityczne uwarunkowania konferencji w Rydzynie*, [w:] W. Maik, K. Rembowska, A. Suliborski (red.), *Dorobek polskiej geografii po konferencji w Rydzynie, Podstawowe Idee i Koncepcje w Geografii*, 8, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 11–22.
- Sagan I., 2000, *Miasto. Scena konfliktów i współpracy. Rozwój miast w świetle koncepcji reżimu miejskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.
- Soja E., 1996, *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*, Verso, London.

- Soja E., 1999, *Thirdspace: Expanding the Scope of the Geographical Imagination*, [w:] *Human Geography Today*, Polity Press, Cambridge, s. 260–278.
- Starosta P., 1995, *Poza metropolią. Wiejskie i małomiasteczkowe zbiorowości lokalne a wzory porządku makrospołecznego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Szacki J., 2012, *Historia myśli socjologicznej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Sztompka P., 2005, *Socjologia zmian społecznych*, Wydawnictwo Znak, Kraków.
- Thrift N., 1996, *Spatial Formations*, Sage, London.
- Wójcik M., 2012, *Geografia wsi w Polsce. Studium zmiany podstaw teoretyczno-metodologicznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Wójcik M., Suliborski A., 2014, *Geografia społeczna w Polsce – geneza, koncepcje i zróżnicowanie problemowe, ze szczególnym uwzględnieniem studiów geograficzno-miejskich w ośrodku łódzkim*, [w:] A. Suliborski, M. Wójcik (red.), *Dysproporcje społeczne i gospodarcze w przestrzeni Łodzi. Czynniki, mechanizmy, skutki*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 17–48.

The concept of "spatial representations" in human geography

Summary: The aim of this study is to present sources of the concept of spatial representations and its relationship to the tradition of research into this issue in human geography and sociology. The problems discussed in this paper include the questions concerning the ability to translate the concept into research practice, while showing past attempts in this regard and the potential for creative and practical endeavours. The diversity of modern research orientations in human geography, with its multitude of views, approaches, concepts, *etc.* becomes a challenge for those trying to synthesise the state and condition of this field. In addition to describing the concepts and their contributions to the discussion on the status and functioning of the social space, there are no Polish studies into the application of the concept of "spatial representations" in empirical studies, especially comprehensive ones. Limiting factors include the lack of Polish translations of key works on the theory of human geography and the lack of interest in theoretical and methodological fundamentals. On the other hand, one can have the impression that a long-lasting discussion in English-speaking geography is excessively 'burdened' by the complex theoretical (philosophical) discourse, with little relation between the theses and the research practice (case studies are mostly used). This is one of the factors that make it difficult to adapt this complex interpretation of spatial phenomena to our social reality and to creatively exemplify it. Hence, apart from an attempt at explaining the factual bases for the concept of spatial representations and references in the presentation of such bases in certain problems, Polish geographic literature lacks a comprehensive study, that would interpret space (state, region, city) according to the concept of spatial representations in a multidimensional manner.

Keywords: theory of human geography, spatial representations, social geography.